

Anna Kanadys

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

anna-kanadys@tlen.pl

Podstawa rekonstrukcji treści klauzul generalnych. Przykład zasad współżycia społecznego

*The Basis for the Reconstruction of the Contents of General
Clauses. An Example of the Principles of Social Coexistence*

STRESZCZENIE

Problematyka związana ze stosowaniem klauzul generalnych przy rekonstrukcji normatywnej podstawy decyzji stosowania prawa jest zagadnieniem badawczym podejmowanym często przez doktrynę. Dotychczasowe publikacje nie omawiają kompleksowo tematyki podstawy rekonstrukcji treści klauzul generalnych w oparciu o konkretne odesłanie pozaprawne. Opracowanie jest próbą przedstawienia powyżej wymienionych zagadnień z uwzględnieniem zasady współżycia społecznego. Słowem wprowadzenia przypominam, czym są klauzule generalne, jak należy je interpretować oraz ustalać ich treść. Zagadnieniem wynikającym bezpośrednio z wprowadzenia jest omówienie sposobu wyrażenia klauzuli generalnej w systemie przepisów prawa, co wpływa bezpośrednio na treść tego odesłania i sposób jego interpretacji. Kluczowymi rozważaniami artykułu są zagadnienia związane z funkcjonowaniem klauzul generalnych w prawie publicznym i prywatnym. Na poparcie każdej tezy przedstawiam przykłady z orzecznictwa sądowego.

Słowa kluczowe: teoria prawa; klauzule generalne

Funkcjonowanie odesłań pozaprawnych w praktyce stosowania prawa prowadzi do: 1) otwarcia treści prawa na wartości i reguły pozaprawne, zarówno te wskazane świadomie przez prawodawcę w aktach prawnych, jak i funkcjonujące poza systemem prawa, czyli w społeczeństwie, 2) rozszerzenia luzu decyzyjnego – w przypadku odesłań pozaprawnych poza ramy systemu prawa, co pozwala postawić pytanie odnośnie do granic zastosowania, 3) poddania procesu decyzyjnego wpływom argumentów aksjologicznych. W artykule chciałabym naświetlić nieco bliżej proces rekonstrukcji treści klauzul generalnych w procesie stosowania prawa na przykładzie stosowania zasad współżycia społecznego.

Stosowanie prawa należy rozumieć jako proces decyzyjny podejmowany przez kompetentny organ państwowy (lub inny podmiot upoważniony), prowadzący do wydania wiążącej decyzji o charakterze jednostkowym (indywidualnym i konkretnym). Treścią decyzji stosowania prawa jest kwalifikacja stanu faktycznego z punktu widzenia kryteriów sformułowanych w jej podstawie normatywnej oraz ustalenie prawnych konsekwencji tej kwalifikacji¹. Przedmiotem niniejszej pracy nie będzie omówienie w szerszym zakresie zagadnień związanych z kwalifikacją stanu faktycznego, ale chciałabym poświęcić kilka słów na przybliżenie zagadnień związanych z ustaleniem stanu prawnego i prawnych konsekwencji kwalifikacji stanu faktycznego. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę, że klauzule generalne mają wpływ nie tylko na ogólne argumentacje walidacyjne, ale również na ustalanie stanu faktycznego. Te kwestie zostaną poruszone w następnej części pracy.

Zasadniczą konstrukcją, która pozwala na wykorzystanie kryteriów ocennych w procesie stosowania prawa są klauzule generalne. Są to nieokreślone znaczeniowo zwroty, będące częścią przepisu prawnego, odsyłające do ogólnie ukierunkowanych, ocennych kryteriów pozaprawnych. Ich konkretna treść jest ustalana w procesie stosowania prawa². Podstawową konstrukcją, z której może skorzystać podmiot stosujący prawo są klauzule generalne odsyłające. Rozumie się przez nie wyrażone w przepisie prawnym odesłania skierowane do podmiotu stosującego prawo i upoważniające go do uwzględniania w procesie decyzyjnym nieinkorporowanych do systemu prawnego kryteriów (pozaprawnych), nazwanych w tym przepisie, ale te odesłania nie decydują o konkretnej ocenie albo regule, na której podmiot stosujący prawo ma się oprzeć³. Jest to upoważnienie do korzystania z kryteriów pozaprawnych, które nie są zdefiniowane ani ściśle określone przez prawodawcę; podmiot stosujący prawo poddaje je odpowiednim rozumowaniom interpretacyjnym, głównie opartym na swojej intuicji, samodzielności i doświadczeniu zawodowym. Prawodawca pozostawia swobodę decyzyjności zarówno w zakresie konieczności skorzystania przy rekonstrukcji podstawy normatywnej decyzji stosowania prawa z kryterium klauzuli generalnej odsyłającej, jak i wyboru oceny lub reguły, jaką dany podmiot wyinterpretuje. Wiąże się to przede wszystkim z „przerzuceniem” odpowiedzialności za stosowanie prawa z prawodawcy na podmioty stosujące prawo. Zakres i zasady rozłożenia tej odpowiedzialności nie są jednak przedmiotem niniejszej pracy.

Jedną z podstawowych czynności argumentowań, które podejmuje podmiot stosujący prawo, jest ustalenie treści klauzul odsyłających. Sama definicja odesłania pozaprawnego mówi, że jest to wyrażone w przepisie prawnym upoważnienie

¹ L. Leszczyński, *Podjęmowanie decyzji prawnych. Tworzenie i stosowanie prawa*, Zamość 2003, s. 43.

² *Idem*, *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*, Lublin 1986, s. 14.

³ *Idem*, *Podjęmowanie decyzji prawnych...*, s. 56.

podmiotu stosującego prawo do oparcia procesu decyzyjnego i treści decyzji (nawet w części) na kryteriach pozaprawnych⁴. Pojawia się tu pytanie, z jakimi treściami pozaprawnymi mamy do czynienia? Doktryna wyodrębnia kilka podstawowych rodzajów kryteriów pozaprawnych: zwyczaję, wartości moralne, wartości polityczne, kryteria gospodarcze⁵. Wyraźnie można dostrzec podział tych kryteriów ze względu na wartości, do których odsyłają. Można wyciągnąć wniosek, że sam sposób sformułowania klauzuli daje wskazówki, ukierunkowuje nas na określone wartości, do których powinniśmy się odnieść. Nie skutkuje to jednak tym, że podmiot wykorzystujący klauzulę generalną w rekonstrukcji normatywnej podstawy decyzji jest związany w swoich procesach myślowych zarówno z rodzajem wartości, jaki ma zastosować, jak i konkretną oceną tej wartości, która wynika z kryterium klauzuli. Na tym polega rozszerzenie luzu decyzyjnego (w związku z tym podstawa decyzji nie musi się wiązać z luką tetyczną w systemie prawa), co warto argumentować koniecznością realizacji wartości elastyczności prawa.

Kontynuując tematykę ustalania treści klauzul, warto zwrócić uwagę na kilka dość istotnych reguł, ważnych z punktu widzenia praktyki. Treść kryteriów pozaprawnych nie może wynikać z subiektywnych preferencji podmiotu ani nie może być wyrazem założenia dominującej ideologii lub celów stosowania prawa. Mimo to same ramy treściowe nakreślone w trakcie interpretacji powinny wyraźnie odzwierciedlać wartości funkcjonujące w społeczeństwie oraz wartości systemu prawa. Najistotniejszą rolę odgrywają tu wartości moralne, które stają się podstawowym punktem odniesienia dla klauzul generalnych. W trakcie ustalania treści odesłań należy zwrócić uwagę na równowagę pomiędzy interesem ogólnym, publicznym a korzyścią dla jednostki. Sama treść odesłania w decyzji ostatecznej powinna być sformułowana na tyle konkretnie i jasno, aby adresat decyzji mógł określić konkretną ocenę podmiotu stosującego prawo. Jeżeli podmiot w decyzji stosowania prawa powołuje się na kilka decyzji, każde z kryteriów powinno być wyraźnie wyodrębnione. Dla zobrazowania powyższych wywodów chciałabym przytoczyć wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 1993 r.⁶, w którym została przedstawiona następująca teza:

[...] w państwie prawa nie ma miejsca na mechanicznie i sztywno pojmowane zasady nadrzędności interesu ogólnego nad interesem indywidualnym. [...] w każdym przypadku działający organ ma obowiązek wskazać, o jaki interes ogólny (publiczny) chodzi i udowodnić, iż jest on na tyle ważny i znaczący, że bezwzględnie wymaga ograniczenia uprawnień indywidualnych obywateli. Zarówno istnienie takiego interesu, jak i jego znaczenie, a także przesłanki powodujące konieczność przedłożenia w konkretnym wypadku interesu publicznego nad indywidualny podlegać muszą za-

⁴ *Idem*, *Optymalizacyjny model funkcjonowania odesłań pozaprawnych w praktyce sądowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000, nr 2, s. 1.

⁵ Z. Ziemiński, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974, s. 193.

⁶ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 1993 r., OSNIC 1994, poz. 86, s. 73.

wsze wnikliwej kontroli instancyjnej i sądowej, a już szczególnie wówczas, gdy chodzi o udowodnienie, iż w interesie publicznym leży ograniczenie (lub ujęcie) określonego przez Konstytucję RP prawa własności.

Kolejnym ważnym orzeczeniem jest wyrok Trybunału Konstytucyjnego:

Oceniając zakwestionowaną we wniosku regulację w świetle wskazywanych wyżej wymogów wynikających z art. 2 w zw. z art. 217 Konstytucji, a dotyczących należytej określoności stanowiących przez ustawodawcę przepisów, stwierdzić należy, iż nie może ona być uznana za spełniającą standardy konstytucyjne. Zasadnicze zastrzeżenia budzi sposób ujęcia, zawartych w art. 24b § 1 ordynacji podatkowej, przesłanek legitymujących organy podatkowe do odmowy uwzględnienia skutków podatkowych określonych czynności prawnych. Zarówno w stanowisku Ministra Finansów, jak i Prokuratora Generalnego jednoznacznie stwierdza się, że kwestionowany przepis konstruuje rodzaj klauzuli generalnej. Nie można jednak zgodzić się z prezentowaną przez tych uczestników postępowania oceną owej klauzuli, zwłaszcza w świetle wypowiedzi orzeczniczych Trybunału Konstytucyjnego, w których wskazywano już na kryteria dopuszczalności posługiwania się tego rodzaju klauzulami. Kryteria te funkcjonalnie związane są z dążeniem do osiągnięcia maksymalnej przewidywalności rozstrzygnięcia podejmowanego na podstawie danego przepisu. Trybunał Konstytucyjny podkreślał w związku z tym, że zagrożenia takiej przewidywalności upatrywać można w trzech czynnikach. Po pierwsze, gdy przesłanki rozumienia (interpretacji) danego zwrotu niedookreślonego determinowane są elementami subiektywnymi. Im większe pole do zindywidualizowanej interpretacji danego pojęcia, tym większa też groźba nieprzewidywalności rozstrzygnięć podejmowanych na jego podstawie. Po drugie, wykorzystywaniu zwrotów niedookreślonych powinna towarzyszyć konieczność nadania im takiej treści, która zagwarantuje jednolitość linii orzeczniczej (decyzji stosowania prawa). Po trzecie wreszcie, konieczne jest zapewnienie, iż ustalenie treści pojęć nieostrych zastosowanych w danej regulacji nie stanie się udziałem organów stosujących te przepisy, co prowadzić może w konsekwencji do niedozwolonego prawotwórstwa ze strony tych organów. Odnosząc powyższe zastrzeżenia do treści art. 24b § 1 ordynacji podatkowej, stwierdzić trzeba, że z tego punktu widzenia analizowana regulacja budzi zasadnicze wątpliwości i zastrzeżenia. Zwroty w rodzaju: „nie można było oczekiwać”, „inne istotne korzyści”, „korzyści wynikające z obniżenia wysokości zobowiązania” zdecydowanie nie pozwalają na przyjęcie, że „ich interpretacja orzecznicza będzie rzeczywiście jednolita i ścisła” oraz że „z ich brzmienia nie będzie można wyprowadzić uprawnień prawotwórczego organów stosujących”. Warto przy tej okazji zauważyć, że wspomniane już zastrzeżenie, aby przepis operujący zwrotami niedookreślonymi nie stał się przedmiotem prawotwórczej działalności organów stosujących prawo sformułował Trybunał Konstytucyjny przede wszystkim w odniesieniu do unormowań stosowanych przez sądy (tak w orzeczeniu Trybunału Konstytucyjnego z 17 października 2000 r., SK 5/99, OTK ZU 2000, nr 7, poz. 254)⁷.

Wszystkie wymienione wyżej kryteria pozaprawne mogą być zastosowane zarówno w przypadku celowego odesłania przez prawodawcę do wartości pozaprawnych, jak i samodzielnego zastosowania przez podmiot stosujący prawo, w sytuacji gdy występuje luka w prawie i luka w odsyłaniu. Konsekwencją tego

⁷ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2004 r., K 4/03.

jest fakt, że mogą być samodzielną podstawą decyzji, ale również mogą współdziałać z kryteriami wyrażonymi w przepisach.

Poświęćmy teraz chwilę uwagi, gdzie w przepisie prawnym możemy odnaleźć klauzule generalne. Czy odesłaniem będzie cały przepis prawny, zawierający upoważnienia dla adresatów norm do korzystania z kryteriów pozaprawnych, czy odesłaniem będzie jedynie sam zwrot niedookreślony, które wskazuje nam kryterium pozaprawne?⁸ Możemy przyjąć, że w szerokim znaczeniu cały przepis prawny zawiera klauzulę generalną, jednak zdecydowanie częstsze i popularniejsze ujęcie kwalifikuje klauzulę generalną jako część składową przepisu prawnego – odesłaniem jest sam zwrot, który wskazuje, jaką klauzulę mamy zastosować w procesie stosowania prawa. Dlatego też będziemy posługiwać się takim właśnie stwierdzeniem, że odesłaniem (klauzula generalna) jest fragment wyodrębnionej jednostki gramatycznej tekstu prawnego przepisu prawnego, który wskazuje na upoważnienie do korzystania z kryteriów pozaprawnych, a sama nazwa danego kryterium wskazuje na rodzaj odesłania pozaprawnego i kierunku oceniania⁹.

Klauzula generalna nie musi być wyrażona w bezpośrednio zastosowanym przepisie prawnym. Prawodawca stworzył możliwość – podmiotom stosującym prawo – zapożyczania klauzul z innych przepisów lub składników porządku prawnego krajowego, międzynarodowego, dając tym samym ogromny luz decyzyjny tym podmiotom¹⁰. Proces ten ma zastosowanie w dwóch przypadkach. Po pierwsze, gdy stwierdzamy, że w stosowanym przepisie brak jest wyraźnie sformułowanej klauzuli, a stan faktyczny nieuregulowany jest przedmiotem kwalifikacji w kontekście przepisu regulującego stan faktyczny podobny¹¹. Po drugie, zapożyczenie odesłania odbywa się nie na podstawie stwierdzenia podobieństwa pomiędzy stanami faktycznymi, ale na podstawie podobieństwa pomiędzy instytucjami prawnymi czy metodami regulacji niezależnie od tego, czy dane stany faktyczne ustalane w procesie decyzyjnym są podobne czy nie¹². Najszerszym zapożyczeniem jest zastosowanie odesłania przez „ściągnięcie” z przepisów dopełniających konkretnych wzorów zachowania. Może to zaistnieć przez:

- zastosowanie odesłania zawartego w przepisie podstawowym dla regulacji danej instytucji prawnej,
- zastosowanie odesłania zawartego w przepisie będącym elementem części ogólnej fragmentu aktu lub całego aktu,
- zastosowanie odesłania zawartego w przepisie stanowiącym ogólną regułę stosowania i interpretowania innych przepisów tego działu prawa lub innych działów,

⁸ L. Leszczyński, *Tworzenie generalnych klauzul odsyłających*, Lublin 2000, s. 10.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ J. Wróblewski, *Zasady tworzenia prawa*, Łódź 1981, s. 57.

¹¹ *Ibidem*, s. 741.

¹² *Ibidem*.

- zastosowanie odesłania ponadgałęziowego, zawartego w przepisie umieszczonym w akcie rangi konstytucyjnej¹³.

Koncepcja systematyzacji przepisów prawnych decyduje o formach i zakresie powoływania się na kryteria pozaprawne. Założeniem polityki prawodawczej jest osiągnięcie poprawności systematyki przepisów prawnych w taki sposób, aby wzmocnić skuteczność prawa. Najważniejsze zagadnienia związane z systemowością prawa i odesłaniami pozaprawnymi to:

- odesłania pozaprawne są odesłaniami pozasystemowymi, wychodzą poza kryteria ściśle prawne, nie są włączone do porządku prawnego, nie są również zdefiniowane przez prawodawcę,
- odesłania są świadomie umieszczone w strukturze pionowej i poziomej systemu prawa,
- kryteria pozaprawne mieszczą się w określonej systematyce aktu normatywnego, a ich rola jest uzależniona od miejsca w akcie prawnym¹⁴.

Chciałabym zwrócić uwagę na jeszcze jedną cechę kryteriów pozaprawnych, a dokładnie na pozaprawne kryteria polityczne, ściśle związane z wartościami, celami i ocenami wyrażanymi przez ośrodki władzy i podmioty uczestniczące w sprawowaniu tej władzy. Wykorzystanie kryteriów politycznych jako podstawy decyzji stosowania prawa zależy od reżimu politycznego oraz gałęzi prawa. Istnieje różnica w wykorzystywaniu odesłań w reżimach autokratycznych i demokratycznych. Przede wszystkim częściej kryteria te są wykorzystywane w reżimach autorytarnych ze względu na cele podmiotów sprawujących władzę, dążących do możliwie najbardziej kazuistycznego uregulowania stosunków społecznych. Kolejna różnica dotyczy dziedzin życia, na jakie rozciąga się ingerencja. W autokratycznych systemach prawnych kontrolą objęte są zarówno gałęzie prawa prywatnego, jak i publicznego. Formułowane kryteria mogą stanowić samodzielną podstawę decyzyjną. Jako przykład można przytoczyć przepisy PRL-u nakazujące stosowanie przepisów prawa cywilnego zgodnie z zasadami ustroju i celami PRL-u. W systemach demokratycznych rola kryteriów pozaprawnych jest ograniczona do prawa publicznego i kierowniczego typu stosowania prawa, należy jednak zaznaczyć, że rzadko występują one jako wyłączna i jedyna podstawa decyzji stosowania prawa.

W obecnym porządku prawnym istnieją pewne sfery życia społecznego i gospodarczego, które ze względu na delikatność bądź samodzielność wymagają niewielkiej ingerencji prawodawczej. Sfery stosunków społecznych, regulowanych w postaci norm nakazujących i zakazujących (np. prawo karne, prawo podatkowe), nadają się do posługiwania się w nich odesłaniami w mniejszym stopniu niż w przypadku norm uprawniających wyznaczających warunki formalne, w jakich

¹³ *Ibidem*, s. 747.

¹⁴ *Ibidem*, s. 133.

dane prawo podmiotowe może być realizowane¹⁵. Należy zwrócić uwagę na określenie pewnych metod ingerencji w różne sfery zjawisk i stosunków społecznych. Natężenie i formy odwoływania się do kryteriów pozaprawnych nie mogą być zależne od właściwości przedmiotu. Prawo prywatne jest bardzo podatne na odwoływanie się do kryteriów pozaprawnych, jest to poniekąd naturalna konsekwencja kształtowania się stosunków społecznych¹⁶. Wiąże się to zarówno z formułowaniem różnego rodzaju uprawnień, jak i istnieniem wielu stosunków prawnych, nieprzewidzianych przez prawo. Wracamy tu ponownie do zagadnienia poruszonego wcześniej, czyli do zachowania konkretnych proporcji pomiędzy uwzględnieniem interesu ogólnospołecznego i interesów indywidualnych. Każda z gałęzi prawa prywatnego posiada własne, indywidualne cechy, właściwe dla niej samej. Prawo rodzinne charakteryzuje się autonomią norm i ocen specyficznych dla danej sfery społecznej. Prawodawca może jedynie inkorporować wyraźnie dominujące i już ukształtowane normy moralne, ewentualnie odsyłać do ocen i norm właściwych prawu rodzinnemu. Inne regulacje mają znaczenie w obrocie gospodarczym, związanym z modelem gospodarczym w państwie. Jeżeli mamy model rynkowy, to stosunki gospodarcze bardziej przypominają prywatnoprawne stosunki, natomiast model nakazowo-rozdzielczy wiąże się z publicznoprawnym charakterem regulacji. Wprowadzanie klauzul generalnych wiąże się z odpowiednim zachowaniem proporcji pomiędzy metodami administracyjnymi i cywilnymi¹⁷. Bardzo podobną konstrukcję posiada prawo pracy, gdzie ingerencja państwa ściśle wiąże się z prowadzeniem polityki socjalnej państwa w stosunku do pracowników.

Odesłania w prawie publicznym znajdujemy w prawie konstytucyjnym i prawie administracyjnym. Nadrzędność i możliwość bezpośredniego stosowania prawa można potwierdzić, przytaczając orzeczenie Naczelnego Sądu Administracyjnego z 2000 r.¹⁸, w którym stwierdzono:

Prawnym problemem wymagającym wyjaśnienia na tle konkretnej sprawy jest kwestia, czy NSA jest uprawniony do orzekania o braku konstytucyjności przepisu prawa, który obowiązywał w dacie wydania decyzji i został przez organ administracji wykorzystany jako prawna podstawa rozstrzygnięcia. Może bowiem nasuwać się wątpliwość, czy tym sposobem NSA nie wkracza w prerogatywy Trybunału Konstytucyjnego, który jako jedyny organ ma prawo orzekać o eliminacji z obrotu prawnego aktów normatywnych z uwagi na ich brak zgodności z Konstytucją. Zgodnie z art. 8 ust. 2 przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio. Bezpośrednie stosowanie Konstytucji, jako na-

¹⁵ E. Łętowska, *Funkcjonowanie prawa cywilnego (Uwagi z perspektywy czterdziestolecia)*, „Państwo i Prawo” 1984, z. 4, s. 8–15.

¹⁶ M. Safjan, *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 11, s. 48 i n.

¹⁷ H. Groszyk, *Zjawiska ekonomiczne a prawo i jego tworzenie*, „Studia Nauk Politycznych” 1986, nr 1, s. 18–19.

¹⁸ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 24 października 2000 r., VSA 613/20, OSP 2001, poz. 82.

kaz obowiązujący powszechnie, może jednak przybierać różne postacie posłużenia się Konstytucją przez sądy (powszechnie i administracyjne) w celu odkodowania normy jednostkowej, stanowiącej podstawę rozstrzygnięcia. [...] Otóż ten wypadek ewentualnego bezpośredniego stosowania Konstytucji jest o tyle odmienny, że akceptacja kompetencji sądów (podległych Konstytucji i ustawom) orzekających o stwierdzeniu braku konstytucyjności ustawy nakłada się na kompetencję Trybunału Konstytucyjnego jako jedynego organu uprawnionego do dokonywania kontroli konstytucyjności ustaw. [...] Konkludując: kognicja Naczelnego Sądu Administracyjnego obejmuje w ramach bezpośredniego stosowania Konstytucji (art. 8 ust. 2 Konstytucji) także możliwość niezastosowania *in concreto* przepisu ustawy. W takim przypadku istnieje powinność zastosowania bezpośrednio normy konstytucyjnej (art. 46) na wypadek konfliktu między treścią normy konstytucyjnej i ustawowej.

Specyfika konstrukcji prawa administracyjnego opartego na zasadzie podległości kompetencyjnej, a także wymóg związania administracji prawem wymuszają stosowanie uznania administracyjnego oraz utworzenie takich odesłań, które wyrażają wartości ogólnospołeczne, publiczne itp. Trybunał Konstytucyjny w 1992 r.¹⁹ orzekł:

Z zasady demokratycznego państwa prawnego wynika, że każda regulacja prawna, nawet o charakterze ustawowym, dająca organowi państwowemu uprawnienie do wkraczania w sferę praw i wolności obywatelskich musi spełniać wymóg dostatecznej określoności. Należy przez to rozumieć precyzyjne wyznaczenie dopuszczalnego zakresu ingerencji oraz tryb, w jakim podmiot ograniczany w swoich prawach i wolnościach może bronić się przed nieuzasadnionym naruszeniem jego dóbr osobistych. W demokratycznym państwie prawa każda forma naruszenia przez organ państwowy dobra osobistego musi łączyć się z możliwością kontroli zasadności działania organu państwowego.

Bardzo istotne jest również orzeczenie Sądu Najwyższego z 1997 r.:

Uznanie, jakie ma na podstawie powyższego przepisu organ podatkowy, nie jest nieograniczone. Sąd Najwyższy wyraża pogląd, iż rozstrzygnięcia (szczególnie negatywne) podejmowane na tle powyższego przepisu powinny być szczególnie przekonująco i jasno uzasadnione, zarówno co do faktów, jak i co do prawa, tak by nie było wątpliwości, że wszystkie okoliczności sprawy zostały głęboko rozważone i ocenione, a ostateczne rozstrzygnięcie jest ich logiczną konsekwencją, nie zaś efektem choćby ograniczonego woluntaryzmu²⁰.

Bardzo ważnym zagadnieniem jest stosowanie formalnie uchylonych klauzul, czyli uchylonych przepisów. Dotyczy to sytuacji, kiedy uchylona klauzula nie obowiązuje formalnie, nie zawiera się w żadnym obowiązującym przepisie prawa, a jej zastosowanie jest argumentowane przydatnością dla danego rozstrzygnięcia. Pojawia się również możliwość dotworzenia odesłania pozaprawnego,

¹⁹ Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 czerwca 1992 r., U6/92, OTK 1992, poz. 13.

²⁰ Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 października 1997 r., II RN 46/97, OSNAPiU 1998, poz. 257.

tn. podmiot, który posiada upoważnienie do samodzielnego ustalenia treści kryterium pozaprawnego, udzielone przez prawodawcę, może dotworzyć odesłanie na gruncie prawa krajowego, międzynarodowego. Ważne jest tutaj pytanie o zakres luzu decyzyjnego, jaki może być zaakceptowany²¹.

W kulturze prawa stanowionego najważniejszym faktem prawotwórczym, podstawą procesu stosowania prawa są przepisy prawa. Przez przepisy prawa rozumiemy przepisy powstające w odpowiednich strukturach państwa, stanowione przez odpowiednie kompetentne i upoważnione do tego organy państwowe w ramach procedur określonych w przepisach konstytucyjnych i innych aktach normatywnych. Warto zwrócić uwagę, że są to przepisy obowiązujące w czasie trwania procesu podejmowania decyzji albo bezpośrednio, albo jako przepisy przejściowe. Innymi źródłami są precedensy²² oraz kryteria pozaprawne. Precedens możemy, na potrzeby niniejszej pracy, określić jako decyzję określonego podmiotu, która staje się podstawą treści innej decyzji innego lub tego samego podmiotu²³. Mimo że praktyka stosowania precedensów w procesie stosowania prawa jest kojarzona głównie z anglosaską kulturą prawną, nie oznacza to, że nie występuje w kulturze prawa stanowionego. Nie spełnia ona jednak roli opisu procesu podejmowania konkretnej decyzji, lecz występuje jedynie jako racjonalizacja wydanej decyzji. Kolejnym źródłem jest zwyczaj, tzw. normy zwyczajowe. Wykorzystanie ich w procesie decyzyjnym nie wiąże się jednak z aksjologią, ale opierają się one na tradycji określonego postępowania²⁴. Inne możliwości to reguły inferencyjne, czyli logiczne, instrumentalne lub aksjologiczne. Są to wnioski o obowiązywaniu i zastosowaniu norm wynikających z norm zrekonstruowanych z przepisów prawnych. Mogą również wystąpić reguły kolizyjne, które odnoszą się przede wszystkim do norm zrekonstruowanych z przepisów prawnych.

Kilka słów chciałabym poświęcić na omówienie podstawy zastosowania klauzul generalnych odsyłających. Poszukiwanie normatywnych podstaw zastosowania klauzuli odsyłającej w określonych przepisach obowiązujących należy ukierunkować na dwa podstawowe czynniki. Po pierwsze, rodzaj aktu prawnego, z jakiego klauzula zostaje zastosowana, a po drugie – miejsce w akcie, gdzie dany przepis, zawierający klauzulę, jest ulokowany²⁵. Podstawową i najczęstszą sytuacją jest lokowanie klauzul w przepisach rangi ustawy, szczególnie w kodeksach. Natomiast w tych gałęziach prawa, gdzie nie ma kodeksów, taką funk-

²¹ L. Leszczyński, *Klauzule generalne...*, s. 104.

²² M. Zirk-Sadowski, *Precedens a tzw. decyzja prawotwórcza*, „Państwo i Prawo” 1980, z. 6, s. 71–73.

²³ L. Leszczyński, *Podejmowanie decyzji prawnych...*, s. 53.

²⁴ *Ibidem*, s. 55.

²⁵ *Idem*, *Przepisy prawne a podstawa zastosowania klauzul odsyłających*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2000, z. 4, s. 739.

cję pełnią ustawy podstawowe. Mogą się one również znajdować w przepisach podstawowych, np. w aktach wykonawczych. Te odesłania, które pojawiają się w aktach wykonawczych mogą powtarzać klauzulę już wyrażoną bezpośrednio w akcie prawnym wyższego szczebla, tym samym potwierdzając argumenty prawodawcy sięgającego po dane rozwiązanie i wzmacniając jego odbiór przez adresatów norm. Mogą także pojawiać się po raz pierwszy, bez uprzedniego wskazania tej klauzuli w ustawie. Niestety, taka sytuacja w sposób bardzo niebezpieczny poszerza zakres luzu decyzyjnego, co może doprowadzić do nadużyć prawa. Warto podkreślić, że nie bez znaczenia jest miejsce w akcie prawnym, gdzie dana klauzula jest umieszczona oraz czy prawodawca celowo umieścił lub nie umieścił odesłania w części ogólnej dokumentu albo w definicjach ustawowych itp. Bardzo ważne jest tu orzeczenie SN z 1994 r.²⁶:

Sąd Najwyższy jest zdania, że ocena, kiedy roszczenie wybrane przez pracownika okaże się nieuzasadnione, powinna być dokonana przy zastosowaniu klauzul generalnych. Klauzulą przydatną w tym wypadku będzie sprzeczność ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa, o której mowa w art. 8 k.p., a o której nie ma mowy w art. 62 k.p. odwołującym się do zasad współżycia społecznego. Stosunek pracy nie jest bowiem tylko dwustronnym węzłem obligacyjnym łączącym pracownika z zakładem pracy. Ma też ewidentny wymiar gospodarczy i społeczny. Rozpatrywane zagadnienie wymaga oceny dokonanej przez pracownika wyboru roszczenia pod kątem jego zgodności ze społeczno-gospodarczym przeznaczeniem prawa do powrotu do pracy. Skoro ustawodawca przewidział dwa rodzaje rekompensaty za niezgodne z prawem rozwiązanie umowy o pracę, rozważyć trzeba, czym się różni prawo do odszkodowania od prawa do przywrócenia do pracy z punktu widzenia ich społeczno-gospodarczego przeznaczenia. [...] z punktu widzenia przywrócenia pracownika do pracy wywiera wpływ na sytuację całej społeczności pracowników, jest przez nich oceniane i z tego wyprowadzają oni wnioski co do postępowania w przyszłości swego pracodawcy. Nie można zatem dopuścić, aby przywrócenie pracownika do pracy powodowało obniżenie morale pracowników lub budziło zgorznienie. Nie takie bowiem jest społeczno-gospodarcze przeznaczenie prawa do powrotu do pracy.

Podsumowując, warto zwrócić uwagę na kilka istotnych zagadnień ogólnych związanych z klauzulami generalnymi. Najistotniejszą cechą odesłań pozaprawnych jest to, że wychodzą one nie tylko poza system przepisów prawnych, ale także poza porządek prawny²⁷. Dlatego bardzo istotne jest określenie źródeł, z jakich możemy zrekonstruować kryterium klauzuli generalnej. Podstawowym źródłem będzie stwierdzenie, że jest brak lub niewystarczalność regulacji w formie przepisów prawnych. Organ podejmujący decyzję, w związku z nałożonym na niego obowiązkiem wydania decyzji, musi podjąć próbę oparcia ostatecznej treści decyzji na kryterium pozaprawnym. Bardzo istotne jest to, żeby istniała możliwość sięgnięcia po odesłania pozaprawne. Modelowo możemy wyróżnić cztery

²⁶ Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 3 marca 1994 r., I PZP 40/93, OSNIC 1994, poz. 230.

²⁷ Szerzej: Z. Ziemiński, *Stan dyskusji nad problematyką klauzul generalnych*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 3, s. 14–24.

sytuacje. Po pierwsze, gdy do kryteriów pozaprawnych odsyła przepis szczegółowy, traktowany w procesie rekonstrukcji jako przepis podstawowy; po drugie, gdy w sytuacji braku odesłania w przepisie podstawowym do tych kryteriów odsyła przepis ogólny, pełniący w rekonstrukcji funkcję przepisu dopełniającego; po trzecie, gdy – również w sytuacji braku odesłania w przepisie podstawowym – do tych kryteriów odsyła inny przepis szczegółowy, zawierający podobną regulację; po czwarte, jeżeli nie znajduje się podstaw zastosowania kryteriów pozaprawnych w przepisach, a mimo to wykorzystuje się je w procesie rekonstrukcji²⁸.

Ustalenie stanu prawnego jest rozumowaniem *stricte* prawniczym i obejmuje dwa podstawowe procesy. Pierwszym z nich jest ustalanie źródła normatywnej podstawy decyzji (rozumowanie walidacyjne). Polega ono na ustaleniu źródła (tzw. faktu normotwórczego), z jakiego jest rekonstruowana norma zobowiązująca. Celem tego rozumowania jest odtworzenie tej części normy prawnej, która wspólnie ze stanem faktycznym jest niezbędna w fazie decyzyjnej procesu oraz wyznaczeniu konkretnych konsekwencji²⁹. Drugim procesem jest rekonstrukcja treści tej podstawy normatywnej (rozumowanie interpretacyjne). Wiąże się on bezpośrednio z etapem kwalifikacji stanu faktycznego i ustalania konsekwencji subsumcji. Oznacza to ustalenie treści normy z danego źródła, zawierającej ustalenie znaczeń wyrażen składających się na wypowiedź normatywną³⁰. Istotną kwestią z punktu widzenia niniejszej pracy jest określenie, co może być źródłem, z którego możemy dokonać rekonstrukcji normy.

Powróćmy do tematu wpływu klauzul na ustalanie stanu faktycznego. Podstawowym elementem jest fakt, że klauzule generalne nie powinny mieć wpływu na ustalenia faktyczne, ale ich udział w tym procesie może się wiązać z wystąpieniem tzw. zwrotów szacunkowych³¹. Zdecydowanie większą rolę pełnią przy kwalifikacji stanu faktycznego. Nie powinny być wykorzystywane do zmiany zakresu unormowania i zastosowania danej normy prawnej oraz konkretnego stanu faktycznego. Nie mogą również być samodzielnymi argumentami, które decydowałyby o zestawieniu konkretnego stanu faktycznego z kryteriami normy prawnej³².

Warto wspomnieć tylko, w jaki sposób klauzula generalna ma wpływ na treść decyzji stosowania prawa. Celem zastosowania przez prawodawcę odesłania pozaprawnego w przepisie prawa jest dopełnienie wzoru zachowania przez oceny niemające określonych podstaw w systemie prawa. Oceny te stają się elementem

²⁸ L. Leszczyński, *Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa*, Kraków 2004, s. 324.

²⁹ *Ibidem*, s. 64.

³⁰ *Ibidem*, s. 62.

³¹ J. Wróblewski, *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988, s. 177.

³² Z. Ziemiński, M. Zieliński, *Uzasadnienie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988, s. 226–263.

kwalifikacji stanu faktycznego i występują albo jako kryterium decyzji, albo jako kryterium współdziałające z kryteriami pozaprawnymi³³.

Rekonstrukcja normatywnej podstawy decyzji rozpoczyna się od rozumowań interpretacyjnych, czyli określenia, co jest przedmiotem procesu decyzyjnego oraz próby odnalezienia przepisu prawnego, który mógłby stać się podstawą wydania decyzji. Jeżeli podmiot dojdzie do wniosku, że brak jest takiego przepisu, który może być podstawą do wydania decyzji w danej sytuacji bądź wskazane we wcześniejszych rozumowaniach przepisy prawne są niewystarczające i istnieje konieczność sięgnięcia do kryteriów pozaprawnych, należy jeszcze zwrócić uwagę, czy nie można zastosować tu precedensu. Jeżeli wynik kolejnych rozumowań jest wybrakowany i nadal istnieje konieczność zastosowania kryteriów pozaprawnych, musimy się zastanowić, czy prawodawca udzielił nam upoważnienia do ich zastosowania. Najczęściej takie upoważnienie znajduje się w kryteriach prawnych. Do kryteriów pozaprawnych może odsyłać przepis szczegółowy, interpretowany jako przepis podstawowy w procesie rekonstrukcji, możemy też sięgnąć po przepis ogólny, który wykorzystujemy jako przepis dopełniający, może również odsyłać do nich inny przepis szczegółowy, zawierający podobną regulację. Możliwe jest ponadto zastosowanie kryteriów prawnych, jeżeli nie ma w przepisach prawnych podstaw ich zastosowania. Stykamy się tu z instytucją dotworzenia odesłania, która może polegać albo na modyfikacji nazwy odesłania, albo stworzeniu nowej nazwy. Powstaje tu sytuacja ogromnego luzu decyzyjnego, ponieważ podmiot tworzący nową nazwę odesłania poniekąd tworzy nowe odesłanie. Jest to sytuacja tak wyjątkowa, że powinna być stosowana w procesach decyzyjnych bardzo wyjątkowo.

Przejdźmy teraz do problemu wykorzystania kryteriów pozaprawnych jako wyłącznego źródła rekonstrukcji oraz wykorzystania tych kryteriów wspólnie z przepisami prawnymi. Zastosowanie kryterium klauzuli generalnej jako wyłącznego źródła rekonstrukcji podstawy decyzji polega na wykorzystaniu jedynie tej części zakresu przepisu, który wiąże się z tymi kryteriami, bez udziału kryteriów pozaprawnych, które są w przepisie podane, ale zastosowania których wymaga stan faktyczny. Podstawą normatywną jest tylko i wyłącznie uzasadnienie aksjologiczne³⁴. Jeżeli kryteria pozaprawne zostają zastosowane wspólnie z przepisami prawnymi, pełnią dwie podstawowe funkcje: albo są korektą w stosunku do kryteriów pozaprawnych, albo wzmacniają argumenty z nich płynące.

Warto jeszcze na koniec krótko omówić reguły wykładni i ich zastosowanie przy rekonstrukcji normatywnej podstawy decyzji przy udziale źródeł pozaprawnych. Jeżeli normatywna podstawa decyzji jest zrekonstruowana przy udziale innych źródeł, czyli kryteriów pozaprawnych, bądź wyłącznie na podstawie innych

³³ *Ibidem*, s. 108.

³⁴ *Ibidem*, s. 328.

źródeł, reguł językowych nie można pominąć. Są one istotne jako nośnik wypowiedzi oznaczającej normatywną podstawę decyzji. Rola reguł wynika bowiem z językowego formułowania prawa, rekonstrukcja musi więc uwzględniać kształt językowy aktu prawnego, a poszczególne wyrażenia wymagają ustalenia językowego. Jeżeli wkraczamy na teren wykładni klauzul generalnych, to tu też istnieje konieczność ustalenia znaczeń poszczególnych wyrażen i reguł jej budowy. Reguły systemowe korzystają z relacji systemowych, zarówno z miejsca w systemie przepisów, jak i aksjologii systemu prawnego. Najistotniejsze zastosowanie ma rekonstrukcja podstawy decyzji z przepisów prawnych, co ściśle wiąże się z miejscem przepisu w systemie prawa. Jeżeli jednak wykorzystujemy inne źródła, to niestety ich rola zdecydowanie maleje. W przypadku zastosowania odesłania jako wyłącznej podstawy decyzji będzie można mówić o sytuacji, kiedy opieramy decyzje na zbiorze tych odesłań, a nie na ich systemowym wykorzystaniu. Bardzo ważną rolę pełni tu reguła funkcjonalna, czyli ta funkcja, która określa, jaką rolę ma pełnić interpretowana norma. W przypadku zastosowania klauzuli generalnej występuje ona wspólnie z argumentami aksjologicznymi, które wyinterpretujemy z wartości pozaprawnych. Reguły celowościowo funkcjonalne stają się podstawowymi przy traktowaniu klauzul jako źródła rekonstrukcji normatywnej podstawy decyzji. Reguła preferencji interpretacyjnych może wystąpić w dwóch przypadkach: po pierwsze, jako reguła preferencji walidacyjnych, istotna przy ustalaniu źródeł rekonstrukcji normy; po drugie, jako reguła preferencji derywacyjno-klaryfikującej. Skorzystamy z niej w ramach kolidujących ze sobą źródeł jednego rodzaju, np. odesłań pozaprawnych.

Odrębnym tematem jest zastosowanie reguły inferencyjnej i kolizyjnej w rekonstrukcji podstawy decyzji w przypadku zastosowania odesłań pozaprawnych. Może jednak od początku reguła inferencyjna określa nam sposoby wynikania norm z norm, przy wskazaniu na określone związki pomiędzy obiema normami. Stwarzają one możliwość dotworzenia podstawy normatywnej w przypadku stwierdzenia wynikania norm z norm, co w konsekwencji pozwala na pozostanie w ramach tetycznego uzasadnienia obowiązywania prawa. Wykorzystanie reguł inferencyjnych może w konsekwencji doprowadzić do stwierdzenia, że wystąpiła kolizja. W relacje norm kolizyjnych mogą wchodzić normy wyinterpretowane z precedensów lub kryteriów pozaprawnych. Taka kolizja może wystąpić zarówno pomiędzy różnymi kryteriami pozaprawnymi, jak i między przepisami prawnymi i kryteriami pozaprawnymi. Kolizje między kryteriami pozaprawnymi wiążą się z próbami dojścia do kompromisu, bardzo dużo zależy w tym przypadku od rodzaju klauzul, jakie weszły w kolizje. Rozstrzygnięcie tej kolizji zależy od polityki stosowania prawa. Natomiast kolizje między przepisami prawnymi a kryteriami pozaprawnymi powinny kończyć się wypracowaniem kompromisu wzoru zachowania.

Warto w tym miejscu przytoczyć orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 31 grudnia 1962 r.³⁵, w którym ustosunkował się on do kwestii zastosowania analogii *legis* i kryteriów pozaprawnych. W wyżej wymienionym orzeczeniu znajdujemy następujące wnioski:

W prawie rzeczowym brak jest przepisu uprawniającego do ustanowienia służebności gruntovej polegającej na dopuszczeniu do ustanowienia na nieruchomości urządzeń koniecznych dla przeprowadzenia linii elektrycznej. Nie stanowi w szczególności podstawy prawnej dla ustanowienia takiej służebności, co wynika z wyraźnego jego brzmienia, również i powołany w uzasadnieniu skarżanego postanowienia przepis art. 33 Prawa Rzeczowego zezwalającego na ustanowienie służebności drogi koniecznej. Społeczno-gospodarcze względy, które leżą u podstaw dyspozycji przepisu, a które uzasadniają też potrzebę korzystania z energii elektrycznej, usprawiedliwiają ocenę, iż w drodze analogii do powyższego przepisu (*analogia legis*) należy uznać za dopuszczalne ustanowienie przez sąd (art. 19) odpowiedniej służebności gruntovej umożliwiającej doprowadzenie linii elektrycznej do nieruchomości, która nie jest przyłączona do sieci elektrycznej.

Na koniec warto przedstawić kilka wniosków. Luz decyzyjny, z jakim mamy do czynienia w trakcie rekonstrukcji klauzuli generalnej, jest zdecydowanie luzem zamierzonym, jawnym, ukierunkowanym i kontrolowalnym. Sama kontrola oznacza możliwość skorzystania z luzu wykreowanego przez wystąpienie klauzuli w ogóle oraz możliwość jej zastosowania. Granicami występowania i zastosowania luzu w sposób wiążący są jednolitość i pewność stosowania prawa. Stosowanie klauzul generalnych poszerza jeszcze ten luz decyzyjny, przez co cały proces stosowania prawa staje się niezależny od wymogów prawa. Ten luz widać zarówno w możliwości ustalania treści decyzji, jak i wyborze wartości ocennych przy ustalaniu treści klauzuli. Luz ten przejawia się już w normatywnej podstawie zastosowania decyzji. Powoduje to, że odesłania pozaprawne stają się konkurencyjne w stosunku do kryteriów prawnych i mogą występować samodzielnie jako podstawa decyzji. Z kolei proces rekonstrukcji normatywnej podstawy decyzji jest bardziej skomplikowany i wymaga od podmiotu podejmującego się takiej rekonstrukcji odpowiedniego przygotowania merytorycznego, a przede wszystkim doświadczenia zawodowego i życiowego. Stosowanie luzu decyzyjnego jest formą pośredniej kontroli społecznej nad prawem i równocześnie próbą przerwania odpowiedzialności za stosowanie klauzuli generalnej na podmiot ją stosujący. Ważne jest to, że możemy i korzystamy z takiej formy luzu decyzyjnego. Zawarcie w treści decyzji odniesień do kryteriów pozaprawnych powoduje, że prawo spełnia nasze oczekiwania społeczne i jest odzwierciedleniem naszego systemu wartości.

³⁵ Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 31 grudnia 1962 r., II CR 1006/62, OSPiKA 1964, poz. 94.

BIBLIOGRAFIA

- Groszyk H., *Zjawiska ekonomiczne a prawo i jego tworzenie*, „Studia Nauk Politycznych” 1986, nr 1.
- Leszczyński L., *Klauzule generalne w stosowaniu prawa*, Lublin 1986.
- Leszczyński L., *Optymalizacyjny model funkcjonowania odesłań pozaprawnych w praktyce sądowej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2000, nr 2.
- Leszczyński L., *Podejmowanie decyzji prawnych. Tworzenie i stosowanie prawa*, Zamość 2003.
- Leszczyński L., *Przepisy prawne a podstawa zastosowania klauzul odsyłających*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 2000, z. 4.
- Leszczyński L., *Tworzenie generalnych klauzul odsyłających*, Lublin 2000.
- Leszczyński L., *Zagadnienia teorii stosowania prawa. Doktryna i tezy orzecznictwa*, Kraków 2004.
- Łętowska E., *Funkcjonowanie prawa cywilnego (Uwagi z perspektywy czterdziestolecia)*, „Państwo i Prawo” 1984, z. 4.
- Orzeczenie Sądu Najwyższego z dnia 31 grudnia 1962 r., II CR 1006/62, OSPiKA 1964, poz. 94.
- Orzeczenie Trybunału Konstytucyjnego z dnia 19 czerwca 1992 r., U6/92, OTK 1992, poz. 13.
- Safjan M., *Klauzule generalne w prawie cywilnym (przyczynek do dyskusji)*, „Państwo i Prawo” 1991, z. 11.
- Uchwała Sądu Najwyższego z dnia 3 marca 1994 r., I PZP 40/93, OSNIC 1994, poz. 230.
- Wróblewski J., *Sądowe stosowanie prawa*, Warszawa 1988.
- Wróblewski J., *Zasady tworzenia prawa*, Łódź 1981.
- Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 24 października 2000 r., VSA 613/20, OSP 2001, poz. 82.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 18 grudnia 1993 r., OSNIC 1994, poz. 86.
- Wyrok Sądu Najwyższego z dnia 7 października 1997 r., II RN 46/97, OSNAPiU 1998, poz. 257.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 maja 2004 r., K 4/03.
- Ziemiński Z., *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974.
- Ziemiński Z., *Stan dyskusji nad problematyką klauzul generalnych*, „Państwo i Prawo” 1989, z. 3.
- Ziemiński Z., Zieliński M., *Uzasadnienie twierdzeń, ocen i norm w prawoznawstwie*, Warszawa 1988.
- Zirk-Sadowski M., *Precedens a tzw. decyzja prawotwórcza*, „Państwo i Prawo” 1980, z. 6.

SUMMARY

The problems associated with the use of general clauses on the reconstruction of the normative basis for decisions applying the law is a question often research undertaken by the doctrine. Past publications do not cover the complex issues of reconstruction base content of general clauses based on specific non-legal reference. This article is an attempt to present the above mentioned issues with regard to the principle of social coexistence. Word recall what they are introducing general clauses, how they should be interpreted and determine their content. Problem arising directly from the introduction of a discussion of the expression of the general clause in the system of laws, which directly affects the content of this reference, and how to interpret it. Key considerations article are issues related to the operation of general clauses in the law of the public and private sectors. In support of each of the thesis I present examples of judicial decisions.

Keywords: theory of law; general clauses